	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

№ 4 – дәріс

Тақырыбы: Сөзжасамдық тізбек. Сөзжасамдық тарам. Сөзжасамдық тип пен үлгі.

Мақсаты: Сөзжасамдық қатынасты қамтамасыз ететін деривациялық мағынаның пайда болу тәртібі мен заңдылықтарын сипаттау. Сөзжасамдық ұя құрылымындағы сөзжасамдық мағынаның көп қабатты, көп құрамды үлкен құрылым сөзжасамдық тізбектің, сөзжасамдық тарамның ғылыми - сипаттамасын, белгілерін теориялық және практикалық тұрғыда меңгеру.

Негізгі ұғымдар: сөзжасамдық тізбек, мағына негізділігі, иерархиялық тәртіпте орналасу, мағыналық қабат, мағыналық құрылым, ең кіші сөзжасамдық тізбек, ең үлкен сөзжасамдық тізбек, сөзжасамдық тарам, түрлері, сөзжасамдық парадигманың көрінісі т.б.

Дәріс жоспары:

1. Сөзжасамдық тізбектің ұя мүшесі ретінде жаңа туынды сөздер жасаудағы орны.
2. Сөзжасамдық тізбектің құрылымы, сыңарлары, белгілері.
3. Сөзжасамдық тарам, түрлері.
4. Сөзжасамдағы синтагматикалық және парадигматикалық сөзжасамдық қатынастар.

Дәріс мәтіні

1980 жылы шыққан «Русская грамматика» атты академиялық грамматикада төмендегідей анықтама береді: «Словообразовательная цепочка — это ряд однокоренных слов, находящихся в отношениях последовательной мотивированности».

1989 жылы «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монографияда сөзжасамдық тізбек термині алғаш ғылыми айналымға түскен. «Бір түбірден тараған бірінен-бірі тікелей туындайтын, біріне-бірі негіз болатын негізді сөздердің тобы сөзжасамдық тізбек деп аталады» (ҚҚТСЖ).

«Сөзжасамдық тізбек - сөзжасамдық бір ұяның негізінде жасалған, бірінен-бірі тікелей туындатын жаңа мағынаны туынды сөздердің тізбегі. Сөзжасамдық әр тізбек негіз сөзден басталып, негізді сөзбен аяқталады. Сөзжасамдық тізбек біріне-бірі негіз болатын бір негізді сөздердің тобы» (лингв, түсін. сөздік 206-б.).

Сөзжасамдық тізбектің мағыналық құрылымы көп қабатты (слой), көп құрамды (сыңарлы компонентті). Сөзжасамдық тізбектің мағыналық құрамы оның бойындағы бар сөздердің мағынасын қамтиды. Мағыналық құрылымы оның бойындағы бар сөздердің мағынасын қамтиды. Мағыналық құрылымға мән береді: жүз/жүзгіш/жүзгіштік. Сөзжасамдық тізбек бойындағы сөздердің сөз таптарына қатысты құрылымына келетін 1 сөз етістік, 2 сөз әрі сын есім,

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

әрі зат есім, 3 сөз туынды зат есім болып анықталады. Егер оны шартты қысқартулармен алсақ, ЕСЗ болып шығады. Демек, сөзжасамдағы тізбек құрылымындағы сөз табына қатысты құрылым моделі осылай. Зерттеуші Б.Есімсейітов сөз таптық үлгі деген терминді қолданады, термин әлі де тұрақталмаған, басқа термин болуы мүмкін.

Әр сөзжасамдық тізбекті алып қарасақ, оның құрамындағы туынды түбірлер бір түп негіз сөзден бастау алады.

1. Сөзжасамдық тізбектің құрамында міндетті түрде түп негіз сөз болуы керек.

Сөзжасамдық тізбектің негізгі мүшесі - түп негіз сөзден жасалған туынды сөздер. Тізбектің құрамындағы туынды сөз біреу де, бірнешеу де болады (ой-ойла-ойлан-ойландыр-ойландырт - 4 сөз; жұп-жұптық - 1 -сөз; жыр-жырла-жырлас - 2 сөз).

2. Туынды сөздердің саны тізбекте түрлі болады. Түп негіз саны тұрақты, туынды сөздің саны - тұрақсыз болады. Сөзжасамдық тізбектегі түп негіз сөз бір морфемалы сөзден болады. Ал туынды сөз екі морфемалы, я одан да көп морфемалы сөзден болады: жан-жандан-жансыз-жансыздан.

3. Тізбектің бір мүшесі ғана бір морфемалы сөз болады, қалған мүшелері екі не одан да көп морфемалы сөзден тұрады: жара-жарасым-жарасымдық-жарасымпаз.

- Сөзжасамдық тізбектің жаңа буынынан сөзтізбек жалғасып, жаңа, тың мағына жасала береді. Әр сөзжасамдық тізбек негіз сөзден, туынды түбірден жасалады да, содан әрі қарай өзінің мағына тудыру шегіне жеткенше тізбектеліп кете береді. Туынды түбір сөздер жұрнақтар арқылы жасалатындықтан, ол сөз құрамындағы морфеманың санын арттырады. Ал тізбекте бір туындыдан екінші туынды жасала беретіндіктен, ондай туындылардың морфемдік саны көбейе береді (бас-басқар-басқарма).

Туынды сөздердің құрамындағы морфемалар негізгі морфема және көмекші морфемалар деп бөлінеді. Тізбектегі негізгі түбірлердің құрамындағы негізгі морфема - түп негіз сөз, көмекші морфемалар - жұрнақтар. Мысалы: ас/ас-тық-/ас-тық-ты. Барлық сөзде ас негізгі түбірі бар және бұл заңдылық барлық сөзжасамдық тізбекке тән. Бұдан туынды сөздердің бір түбірден жасалғанын көреміз. Мұндай бір түбір сөзден жасалған туынды түбірлер түбірлес сөздер болып саналады. «Сіңісу процесінде сөздің түбірлес, төркіндес сөздердің байланысы күңгірттеніп жойылады да, элементтері өзара кірігіп кеткен сөздер өзімен төркіндес сөздерден оқшауланып алшақтайды (жақ-жағу, жану, жарық, жалын) сөздері бір ғана түбірден жа- тарағанмен, қазірде бұл сөздер түбірлес сөздер емес, мағына жақындағы бар сөздер ретінде ұғынылады» (Тіл біліміне кіріспе. 283-бет)

4. Сөзжасамдық тізбек тек қана түбірлес сөздерден құралады.

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

5. Сөзжасамдық тізбектегі түбірлес туынды түбір сөздер бірінен-бірі тікелей жасалған туынды түбір сөздер, олардың арасында бөтен сөз болуы мүмкін емес.

Сөзжасамдық тізбек тек бірінен-бірі тікелей туындаған, бірінің жасалуына екіншісі негіз болатын сөзжасамдық жұптардан ғана құралады. (айт - айтыс - айтыстыр - айтыстырғыз; кел-келтір - келтірім - келтірімпаз - келтірімпаздық). Ұяда қанша сөз болса да, оның бәрі бірімен-бірі туындамаса, тізбек бола алмайды.

6. Сөзжасамдық қызметтегі сөздер екі түрлі қызмет атқарады, туынды сөз жасаушы және одан жасалған туынды сөз. (жан - жанғыз – жанғыздыр - жанғыздырт)

Бұл қызметті ғылымда сөзжасамның негізділігі (мотивированность) деп атайды. Сөзжасамдық тізбек негіз сөз бен негізді сөздерден тұрады. Жаңа сөздің жасалуына негіз болатын сөз негіз сөз деп аталады. Мысалы: айтыс, бастық, сәнді, келіс туындыларына негіз болған сөздер: айт, бас, сән, кел. Осы сөздердің негізінде жасалған сөздер негізді сөздер деп аталады.

7. Тізбек мүшелерінің ішінде бір қызмет атқаратын мүшелер де болады. Әр тізбекте бір қызмет атқаратын екі мүше бар (тізбектің I мүшесі - негіз сөз, тізбектің соңғы мүшесі - негізді сөз). Бұл құбылыс әр тізбекке тән.

8. Сөзжасамдық тізбектің құрамында бір негізді түбір сөз болады. Ол - түп негіз сөз. («негізсіз сөз» Н.О.).

9. Сөзжасамдық тізбекте түп негіз сөздің саны шектеулі. Тізбектегі түп негіз сөздің саны тұрақты, негізді сөздің саны тұрақсыз.

10. Сөзжасамдық ұяда тізбекті бастаушы сөз бен тізбекті аяқтаушы сөз болады. Тізбекті бастаушы сөз барлық тізбекке ортақ болса, тізбекті аяқтаушы сөздер әр түрлі болады:

Шырай – шырайлан – шырайландыр - шырайландырт
шыр

шырын – шырынды - шырындылық

11. Тізбек құрамындағы туынды түбір сөздер бір сөз табына да, әр түрлі сөз табына да қатысты болады. Сөзжасамдық тізбектің құрамындағы сөздер бірімен-бірі мағыналық байланыста болады. Өйткені сөздердің бәрі бір түп негіз сөзден туындаған түбірлес сөздер.

Қазақ тілінде сөзжасамдық тізбек - сөзжасамдық ұяның бір мүшесі. Атау ұғымының тілде пайда болуы сөзжасамдағы ұяның сипатталуына байланысты. Сөзжасам жеке тіл ғылымы саласы болған уақыттан бері сөзжасам мәселесіне арналған Н.Оралбай, А.Салқынбай, К.Құрманәлиев, З.Бейсембаева, Н.Қоқышева, Б.Есімсейітов еңбектерінде сөзжасамдық ұя мәселесіне көңіл аударылды. Мысалы: 1989 ж. шыққан «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі»

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

монографиясында сөзжасамдық тізбек сипатталмаған. Сондықтан бұл сұраққа арналған әзірше бір ғана кандидаттық жұмыс бар. Бұл жұмыс (Б.Есімсейітов) «Қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектердің құрылымын синхрондық тұрғыдан зерттеу» деп аталады. 2003 жылы оқулық болып шықты.

Сөзжасамдық тізбек - сөзжасамдық ұяның синтагматикалық құрылымдық бірлігі болып табылады.

Сөзжасамдық тізбек дегеніміз - бір түбірден тараған, бірінен-бірі тікелей туындайтын, біріне-бірі негіз болатын негізді сөздер тобы. Сөзжасамдық тізбексіз сөзжасамдық ұя жоқ. Н.Оралбаева әр сөзжасамдық тізбек негіз сөзден басталып, негізді сөзбен аяқталады деп көрсетеді. Сөзжасамдық тізбекте негіз сөз - 1, қалғандары негіз емес сөз, яғни негізді сөздер. Мысалы: бет - бетте - беттес - беттестір /негізсіз/негіз/негізді/негіз. Мысалы шық сөзінің 46 тізбегі бар. Сөзжасамдық тізбек бірнеше тармақты болады. Мысалы: біл, білім, білімдар, білімдарлық т.б. бір негізгі түбір бірнеше сөзжасамдық тізбек бере алатындығы жиі кездеседі. Әр тізбек негіз сөзден басталып негізді сөзбен аяқталады.

Бір ғана біл етістігінен 13 сөзжасамдық тізбек өрбитіні 50 бетте корсетілген. Әр тізбек 4-5 сөзден тұрады, ал бас сөзінен 92 сөзжасамдық тізбек тараған.

Сөзжасамдық тізбектің мына белгілерін атауға болады:

1. Сөзжасамдық тізбек - сөзжасамдық ұяның күрделі бірлігі.
2. Сөзжасамдық тізбектегі сөздердің сөзжасамдық қатынасы - иерархиялық қатынастағы сөздер тобы.
3. Сөзжасамдық тізбек мүшелері уәждемелі туынды сөздер.
4. Сөзжасамдық тізбектегі сөздер бір-бірімен мағыналас сөздер әрі түбірлес сөздер.

Сөзжасамдық тізбек бойындағы сөздердің (негіз сөз, туынды сөз) өзіне тән ішкі мағыналық және сыртқы дыбыстық жағына көңіл бөлінеді. Екінші сөзбен айтсақ, оның мағыналық, тұлғалық құрылымы танылады. Қазақ ғалымдары А.С.Тихоновтың сипаттамасын басшылыққа алған.

Сөзжасамдық ұя мүшелерінің бірі – сөзжасамдық тізбек. А.Н.Тихонов сөзжасамдық тізбекке мынадай анықтама береді. «Под словообразовательной цепочкой мы понимаем ряд однокоренных слов, находящихся в отношениях последовательной производности» (АДД, 1974, 35-с).

Қазақ тіл білімінде сөзжасамдық тарам ұғымына зерттеушілер бір лексикалық тұлғадан, сөзжасам термині бойынша бір түп негізден бірінші сатыда тараған туынды сөздер тобын жатқызып жүр. Кейде оны сөзжасам пардигмасы да деген ұғымға әкеледі. Парадигма - грек сөзі, пример, образец, үлгі деген түсінікті білдіреді. Тарам, парадигманың үш түрлі мағынасы танылады.

1) Кең түрде, кең түсінікте: лингвистикалық бірліктердің бір-біріне қарама-қарсылықтағы сондай-ақ ортақ жалпы белгілерімен біріктіруге көнетін кез-

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

келген тобы, класы. Немесе тарамдық қатыстағы тілдік бірліктер жинағы. М: С.Исаев еңбектеріндегі грамматикалық категория, септік категориясы, жақ категориялардың түсінігі.

2) Бір топ, класс жиынтығының модельдік, сызбалық көрінісі.

3) Тармағындағы лексикалық морфологиялық синтаксистік сөзжасамдық (Е. А.Земская М.М.).

Сөзжасамда І-сөзжасамдық сатыдағы

1-сөзжасамдық, жұптың мүшелері болған туындылар бір тарамға енеді.

Демек, бір деривациялық сатыдағы түбірлес сөздер деп те танылады. Тарамның тұрақты бөлшегі, элементі - уәждеме сөз, ауыспалы бөлшегі уәжділі сөз.

Сөзжасамдық тарам құрамындағы туынды түбірлер бір ғана негізден тік қатардағы бір сатыда жасалуы шарт. Мысалы: бас -басшы Мұндай тарам жиі кездеседі.

- басқар
- баспақ
- бассыз
- басты
- бастас
- бастық
- басыл

Сөзжасамдық тарам белгілері:

1) жұрнақ арқылы жасалады; 2) сөз табы жағынан тарамға енетін туындылар біркелкі емес; 3) бірінші сатыдағы сөздерден жасалады, кейде түрлі сатыдағы сөздерден жасала береді.

Мысалы өр сөзінен, түп негізден 24 туынды жасалады екен, онда 5 тарам бар, бұлар түрлі сатыдағы тарамдар:

өр - өрбі	өр - өріссіз	өр - өрістел
өргіз	- өрісті	- өрістеп
өрдір	- өрісте	- өрістет
өріс	- өртегіл	
- өрістес		
өр - өрістілік		
өр - өрістетіл		

Пайдаланылған әдебиет:

1. Қазақ грамматикасы. - Астана, 2003.
2. Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы.- Алматы, 2002.
3. Есімсейітов Б. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектер. - ҚДА, 2002.

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

4. Есімсейітов Б. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектердің құрылысын синхрондық тұрғыдан сипаттау. - Шымкент, 2003.
5. Есенова Н. Сөзжасамдық тарам, оның ұя бірліктерімен байланысы. – ҚДА. – Алматы, 2005.

№5 дәріс

Тақырыбы: Сөз таптарының сөзжасамы

Мақсаты: Сөз таптары сөзжасамының құнарлылығын дәлелдейтін сөзжасам тәсілдері көрсеткіштерінің қызметін сипаттау; Сөз таптары сөзжасамының зерттелу жайынан мәлімет беру; Сөз таптары сөзжасамындағы сөзжасамдық заңдылықтардың, сөзжасамдық тип пен үлгінің көріністерін сөзжасам негізділігі тұрғысынан ашып көрсету, дәйектеу.

Негізгі ұғымдар: туынды лексикалық мағына, сөзжасамдық тип, сөзжасамдық үлгі, өнімді, өнімсіз жұрнақтар, аффиксоидтар қызметі, күрделі сөз, сөзжасамдық ая, сөзжасамдық өріс.

Дәріс жоспары:

1. Сөз таптары сөзжасамының құнарлылығы, мәселенің зерттелу жайы.
2. Сын есім сөзжасамы
3. Етістік сөзжасамы
4. Аналитикалық сөзжасам тәсілі арқылы жасалған туынды зат есімдер.
5. Лексика-семантикалық сөзжасам тәсілінің қатысы туралы.

Дәріс мәтіні

Жеке сөз таптарының сөзжасамы – жалпы сөзжасам мәселесіне қатысты екінші сұрақ. Сөзжасам саласының нысаны не дегендегі зерттеушілердің пікірлерін айтқанбыз, сондықтан жеке сөз табының сөзжасамы, туындылық жайы сөзжасамға қатысты сұрақтарды анықтап алған соң, жалпы туынды екінші атауыштықтың сөз таптарындағы көрінісі тұрғысынан сөз етіледі. Сөз таптары сөзжасамы бірдей емес. Әсіресе зат есім, сын есім, етістік сөзжасамы басқа сөз таптарына қарағанда ауқымды. Мұнда сөзжасам тәсілдерінің бар түрі орын алады. Ал одағай, еліктеуіш сөзжасамы мардымсыз. Шылауда сөзжасам элементі мүлде жоқ. Әр сөз табының ерекшелігі бар. Тәсіл түрі зат есімнің дара, жалаң, күрделі құрамын анықтайды, ал семантикалық тәсіл көп мағыналы омоним субстантивтерде де жалаң, күрделі құрамда кездеседі. Демек, зат есімнің сөзжасамының тәсілдері мен оның құрылымдық типтері бір-бірімен тығыз байланыста.

Зерттелу жайы. Қазақ тіл білімінде туынды зат есімдердің жасалуына қатысты ой-пікірлер басқа сөз таптарына қарағанда мол. Мысалы, А.Байтұрсынов,